

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ
ЗЛОЧИННОСТІ імені АКАДЕМІКА В. В. СТАШИСА

В. С. Батиргарєєва, О. В. Дубович

**КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ТА ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ
ОСІБ БЕЗ ВИЗНАЧЕНОГО МІСЦЯ
ПРОЖИВАННЯ В УКРАЇНІ**

Монографія

Харків
«Право»
2015

УДК 343.9-058.51(477)
ББК 67.9(4УКР)61
Б28

Рекомендовано до друку вченою радою Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України (постанова № 3 від 25 березня 2015 р.)

Рецензенти:

Н. О. Гуторова – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, директор Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

М. І. Фіалка – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права та кримінології факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства Харківського національного університету внутрішніх справ

Батиргарєєва В. С.

Б28 Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності осіб без визначеного місця проживання в Україні : монографія / В. С. Батиргарєєва, О. В. Дубович. – Х. : Право, 2015. – 264 с.

ISBN 978-966-458-817-8

Монографію присвячено кримінологічному аналізу злочинності осіб без визначеного місця проживання в Україні з метою створення відповідної характеристики даного виду злочинних проявів і розробки науково обґрунтованих і практично здійснюваних заходів запобігання останнім. У роботі розкривається сутність явища бездомності, установлюється співвідношення з близькими до цього явища поняттями. Водночас розглянуто історичний аспект кримінально-правової боротьби з бездомністю, включаючи й зарубіжні країни. За результатами узагальнення значного обсягу емпіричного матеріалу встановлено характерні риси і властивості особи бездомного злочинця, проведено типологію таких правопорушників, а також визначено специфіку причин та умов, що призвели до вчинення правопорушень.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів юридичних навчальних закладів і факультетів, працівників правоохоронних органів і суду, а також широкого загалу читачів, що цікавляться проблемами бездомності та злочинності бездомних осіб.

**УДК 343.9-058.51(477)
ББК 67.9(4УКР)61**

ISBN 978-966-458-817-8

© Батиргарєєва В. С., Дубович О. В., 2015
© Видавництво «Право», 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ВСТУП	9

РОЗДІЛ 1

ЗЛОЧИНИ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ОСОБАМИ БЕЗ ВИЗНАЧЕНОГО МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ, ЯК СКЛАДОВА СУЧАСНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

1.1. Бездомність та її прояви: соціально-правова оцінка, історія та сучасність.....	15
1.2. Характерні особливості злочинності осіб без визначеного місця проживання	36
1.3. Рівень, структура та динаміка злочинності осіб без визначеного місця проживання	47
Висновки до розділу 1	73

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ КРИМІНОЛОГІЧНІ РИСИ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ БЕЗ ВИЗНАЧЕНОГО МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ

2.1. Особа злочинця без визначеного місця проживання: поняття та особливості кримінологічних рис	77
2.2. Типологія особи злочинця без визначеного місця проживання	119
Висновки до розділу 2	137

РОЗДІЛ 3

КРИМІНОЛОГІЧНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЗЛОЧИННОСТІ ОСІБ БЕЗ ВИЗНАЧЕНОГО МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ

3.1. Природа, рівні та особливості детермінації злочинів осіб без визначеного місця проживання	141
3.2. Ставлення суспільства до проблеми бездомності та злочинності осіб без визначеного місця проживання: соціально-правовий та морально-етичний аспекти	166
Висновки до розділу 3	171

РОЗДІЛ 4
ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ,
ЩО ВЧИНЯЮТЬ ОСОБИ БЕЗ ВИЗНАЧЕНОГО
МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ

4.1. Об'єкти запобіжного впливу у сфері боротьби зі злочинністю осіб без визначеного місця проживання та їх види	175
4.2. Загальносоціальні і спеціально-кримінологічні заходи в структурі запобігання злочинності осіб без визначеного місця проживання	185
4.3. Зарубіжний досвід боротьби із бездомністю та злочинністю осіб без визначеного місця проживання	211
Висновки до розділу 4	221
ВИСНОВКИ	226
ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ	232
ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА	239

ПЕРЕДМОВА

Відома західна концепція так званих трьох поколінь прав людини презюмує наявність у будь-якого члена сучасного суспільства цілого комплексу прав і свобод, які визнаються невід'ємними і такими, що є підґрунтям для всебічного розвитку людини як особистості у соціальній, економічній, політичній, культурній і інших сферах життя. У ХХІ ст. у правовому становищі людини, поряд із правами першого покоління (право на життя, свободу і безпеку особи, право на свободу думки, совісті і релігії, право на рівність перед законом тощо) та третього покоління (право на мир, на якісну і безпечну продукцію, на безпечне довкілля, на інформацію та ін.), помітне місце продовжують посідати й права другого покоління, що оформилися у процесі боротьби народів за покращення свого економічного рівня та підвищення культурного статусу і для реалізації яких потрібна організаційно-управлінська, планово-координаційна та інші форми діяльності держави із забезпечення зазначених прав. Серед них особливий наголос слід зробити на праві людини на житло.

Отже, важливим показником якості життя сучасної людини (принаймні у контексті прогресивної моделі суспільного розвитку людства) є наявність у неї житла, придатного для проживання в ньому. Проблема забезпечення житлом сьогодні як ніколи є актуальною для українського соціуму. Адже в умовах драматичних подій, що відбуваються в нашому суспільстві останнім часом, наявність житла стає у перші ряди багатьох найгостріших питань, від розв'язання яких залежить майбутнє сотень тисяч громадян України. Тому ведення людиною осілого способу життя – вагомий чинник на шляху запобігання вчиненню злочинів особами, що не мають ані постійного, ані навіть тимчасового житла, придатного для проживання в ньому. До того ж дотримання такого способу життя завжди сприяло збереженню звичного мікроклімату існування як окремих осіб, так і цілих родин. У зв'язку з цим уявляється нагальною потреба розробки основних

складових системи запобігання злочинності з боку осіб, які не мають визначеного місця проживання. Разом із тим системність у баченні шляхів подолання злочинності бездомних осіб в Україні неможлива без осмислення передового зарубіжного досвіду в цій сфері.

Хоча проблематика злочинності так званих маргінальних про шарків населення ніколи не залишалася й не залишається поза увагою вітчизняних і зарубіжних правознавців і представників інших наукових дисциплін, про що свідчать, зокрема, численні наукові публікації, однак наявними напрацюваннями актуальність дослідження злочинності бездомних осіб не вичерпана. Навпаки, за минулий рік виклики соціального буття на теренах Української держави (вимушена міграція десятків тисяч осіб, утрата ними соціальних зв'язків зі звичним середовищем тощо), поставили низку нових питань, які потребують свого негайного розв'язання у контексті подолання не лише явища бездомності, а й (це, мабуть, головне) злочинності безхатченків, яка без вживання відповідних заходів набуватиме у майбутньому загрозливих масштабів. Водночас у більшості випадків попередні дослідники, торкаючись проблематики бездомності як фонового явища злочинності, не розглядали масив правопорушень осіб без визначеного місця проживання як самостійний вид злочинності, якому притаманні достатньо помітні особливості, певні закономірності, тенденції тощо, обумовлені цим явищем.

Уявляється, що актуальність роботи викликана й тим, що у вітчизняній кримінології (починаючи з радянських часів) злочинність бездомних не ставала предметом окремого комплексного вивчення. Незважаючи на певні зусилля Української держави останніми роками, стан з явищем бездомності в країні не можна визнати задовільним, що, у свою чергу, сприяє безперервному продукуванню злочинності осіб без визначеного місця проживання, оскільки доведено, що бездомність виявляється потужним чинником у детермінаційному комплексі розглядуваної злочинності.

Розробка ефективних заходів протидії злочинним проявам із боку бездомних ускладнюється й тим, що в Україні немає офіційної статистики щодо правопорушень, учинених бездомними особами, яка велася б системно й централізовано. Лише комбінований підхід авторів до процесу формування дослідницької бази дав можливість вста-

новити кількість злочинів, учинених в Україні особами без визначеного місця проживання, за низку останніх років. На жаль, унаслідок відомих суспільно-політичних подій в Україні повної картини щодо відповідних статистичних даних за 2013–2014 рр., які надавали б уявлення про рівень криміногенності бездомних осіб, отримати не вдалося. Однак незважаючи на це, повернення до організації системних досліджень як явища бездомності, так і протиправних діянь осіб без визначеного місця проживання найближчим часом – одна з умов розбудови високорозвиненої соціальної правової держави, що рухається в напрямі інтеграції із цивілізованим західним простором. Таким чином, отримані результати поглибленого кримінологічного дослідження злочинності осіб без визначеного місця проживання відіграють роль загальнометодологічного характеру в систематизації наявних знань про маргінальну злочинність у цілому і злочинних діянь бездомних осіб зокрема.

Представлена робота, як і будь-який науковий пошук, що приводить до примноження наявного знання, супроводжується інколи категоричними судженнями авторів, інколи занадто ідеалізованим баченням тих чи інших шляхів розв'язання проблеми. Так, говорячи про злочинність бездомних, у роботі стверджується, що можна побачити перспективу її викоренення. Разом із тим автори, «конструюючи» тип злочинця із глибоким (повним, незворотним) ступенем моральної деградації, дещо, на перший погляд, суперечать самі собі, оскільки підкреслюють, що «...мова може йти, вочевидь, лише про поодинокі випадки повернення таких осіб до соціалізованого суспільства». Дійсно це так, а тому, незважаючи на такий висновок, значні зусилля з боку суспільства будуть виправдані, якщо хоча б одна людина за нашою допомогою повернеться до світу загальнолюдських цінностей.

Цінності цій роботі додає й той факт, що автори намагалися власні теоретичні пошуки доповнювати практичною складовою розв'язання проблеми бездомності. Так, протягом уже тривалого часу В. С. Батиргареева та О. В. Дубович беруть участь у волонтерському русі щодо допомоги бездомним Харківщини і Полтавщини. Безумовно, цей корисний особистий досвід на сторінках цього дослідження вилився не лише у цікаві коментарі з приводу тих чи інших питань

подолання злочинності безхатченків, розгорнуті інтерв'ю із бездомними, які все ще перебувають на вулицях наших міст, а й змусив багатьох із нас замислитися над складною проблемною бездомності, мінливістю власної долі, переосмислити той факт, що поряд із нашим більш-менш гідним життям «існує» нібито задзеркалля, з якого на нас поглядають ті, хто самостійно вже не може переломити свою долю, щось змінити в ній...

У цілому ж можна констатувати, що робота відбулася, заслуговуючи на те, щоб бути відповідним чином оціненою і підтриманою юридичним загалом. Хотілося б побажати авторам цієї монографії нових творчих звершень, цікавих наукових винаходів і щоб їх праця стала особливо корисною для тих, чиє призначення – опікуватися долею безхатченків.

Директор Науково-дослідного інституту
вивчення проблем злочинності імені
академіка В. В. Сташиса, доктор юридичних
наук, професор, академік НАПрН України

В. І. Борисов

ВСТУП

Злочинність осіб без визначеного місця проживання в сучасній Україні – складна малодосліджена проблема, що зачіпає чимало сфер суспільного буття та потребує міждисциплінарного підходу до її розв’язання. Насамперед ця проблема пов’язана з існуванням феномену бездомності, історія якого налічує навіть не одне століття. Однак протиправна поведінка осіб, що перебувають у стані бездомності, на вітчизняних теренах тривалий час майже не ставала самостійним об’єктом вивчення, оскільки включалась, як правило, до інших дослідницьких площин, як-от: маргінальність, соціальна виключність, бідність, міграційні процеси, бродяжництво, жебрацтво та ін. До того ж за радянських часів склалася парадоксальна ситуація, коли в умовах кримінального переслідування за бродяжництво, яке виявлялося наслідком і проявом бездомності та руйнації створених ще до Жовтневої революції соціальних інститутів допомоги нужденним, можливість проведення серйозних досліджень злочинності осіб без визначеного місця проживання була фактично відсутньою. Жорстка радянська політика паспортизації населення з уведенням так званих режимних місцевостей і територій за відсутності реальних механізмів забезпечення людей доступним житлом, по суті, сприяла погіршенню ситуації із бездомністю у країні та невизнанню на офіційному рівні проблеми прихованого бродяжництва у Радянському Союзі. Відомчі ж напрацювання того періоду, що проводилися силами певних правоохоронних структур, окрім того, що характеризувалися обмеженим доступом, надавали лише фрагментарні статистичні дані, що виявлялися недостатніми для фундаментальних наукових висновків унаслідок їх суто утилітарної спрямованості й надмірного ідеологічного забарвлення.

Повернутися до організації повноцінних досліджень як явища бездомності, так і протиправних діянь осіб без визначеного місця проживання, стало можливим лише після проголошення незалежності

ті України та розуміння необхідності скорочення зазначеного явища як однієї з умов розбудови високорозвиненої соціальної правової держави. Це завдання є особливо важливим ще й з огляду на те, що на початку ХХІ ст. бездомність визнано однією із глобальних проблем людства. Невипадково Євросоюзом 2010 рік був оголошений як Європейський рік боротьби з бідністю та соціальною відчуженістю. Але й зараз в Україні майже не проводиться системного моніторингу стану бездомності, не говорячи вже про поглиблене кримінологічне вивчення злочинності осіб без визначеного місця проживання, «завдяки» якій проблема безхатченків із суто соціальної перетворюється на проблему кримінологічну. Однак реалізація таких досліджень є конче потрібною, оскільки вже давно ні в кого не викликає заперечень той факт, що бездомність є фоновим явищем злочинності, а самі бездомні особи становлять соціальну загрозу не лише через поширення серед населення небезпечних захворювань – туберкульозу, гепатиту, ВІЛ/СНІДу тощо, а й є прямим свідченням соціально-економічного та морально-психологічного неблагополуччя суспільства. За оцінками різних соціальних інституцій, кількість бездомних в Україні сьогодні коливається від 200 до 800 тис. осіб, із них близько 150–160 тис. – безпритульні діти й підлітки. До того ж у зв'язку із ситуацією в країні, передусім воєнними діями на сході та вимушеною евакуацією мирного населення, кількість безхатченків зростає¹. Стосовно офіційних даних щодо правопорушень, учинених особами без визначеного місця проживання, то такої кримінально-правової статистики, яка б велася системно й централізовано, взагалі не існує. Однак нами встановлено, що у 2009 р. в Україні особами без визначеного місця проживання вчинено 1 071 злочин; у 2010 р. – 1 222; у 2011 р. – 1 294; у 2012 р. – 1 144. Отже, усі ці обставини, призводячи до ще більшої соціальної напруженості у суспільстві, природно викликають підвищений науковий інтерес, свідчать про актуальність проблеми, що і зумовило вибір теми наукового пошуку.

Різні аспекти проблеми кримінологічного та соціолого-психологічного аналізу фонових для злочинності явищ, до яких належить і феномен бездомності, розглядалися в наукових працях учених ра-

¹ Див.: Суворова, Т. У столиці запрацювала Служба порятунку бездомних [Текст] / Т. Суворова // Голос України. – 2015. – № 25 (6029). – 12 лют.

дянської доби, сучасних вітчизняних науковців і практиків, фахівців близького зарубіжжя – колишніх радянських республік і країн далекого зарубіжжя та науковців минулого, зокрема, С. М. Абельцева, А. Ю. Альтудова, С. Ю. Андрєєвої, Р. Л. Ахмедшина, В. С. Батиргарєєвої, Г. Беккера, О. М. Бучацької, М. Вебера, О. О. Верлан-Кульшенко, В. В. Волкова, П. Габорно, Я. І. Гілінського, В. В. Голіни, Б. М. Головкина, Г. О. Гуторової, О. М. Джужи, В. М. Дрьоміна, Е. Дюркгейма, Л. К. Золотарьової, Г. С. Кара-Мурзи, О. М. Костенка, М. В. Краснова, В. В. Курушина, О. М. Литвинова, Г. Локка, В. В. Лунєєва, І. В. Мерсіянової, Р. Мертона, Г. Міда, О. А. Молчанова, Д. О. Назаренка, І. І. Осинського, Б. С. Павлова, А. В. Пентюхова, Е. Ф. Побегайла, Н. М. Римашевської, Ф. Річі, Е. Сатерленда, Д. Сноу, Є. В. Садкова, Н. Дж. Смелзера, Л. С. Соловій, З. Р. Соловійової, С. А. Стівенсон, Ю. О. Стрелковської, В. О. Тулякова, І. М. Хабаєва, О. М. Черниша, М. О. Черниш, В. І. Шакуна та ін.

Віддаючи належне результатам наукових пошуків указаних та інших учених, необхідно зазначити, що наукові праці наведених вище правознавців не вичерпали даної проблеми, а навпаки, поставили низку нових питань, які зараз потребують свого вирішення. Водночас при неослабному інтересі до протиправних діянь маргінальних прошарків населення в Україні бракує монографічних робіт, присвячених комплексному соціально-правовому та кримінологічному дослідженню злочинності осіб без визначеного місця проживання та запобігання їй. І досі у спеціальній літературі з кримінології не наведено чітких алгоритмів до формування емпіричної бази, які надавали б уявлення про дійсні масштаби цього лиха. Все це потребує нового осмислення проблеми, перегляду досвіду минулого та напрацювання нових підходів до протидії цьому виду злочинності з урахуванням сучасних тенденцій розвитку злочинності в Україні.

При написанні цієї монографії автори ставили за мету – на підставі комплексного кримінологічного аналізу злочинності осіб без визначеного місця проживання розробити систему перспективних напрямів запобігання даному виду злочинності в Україні. Досягнення поставленої мети здійснюється шляхом розв'язання таких основних задач: 1) аналіз сутності явища бездомності в контексті його соціально-правової оцінки на етапі новітньої історії розвитку вітчизня-

ного суспільства; 2) обґрунтування необхідності окремого вивчення сукупності кримінально караних правопорушень, що вчиняються бездомними особами, які не мають навіть тимчасового житла, та позначаються як «злочинність осіб без визначеного місця проживання»; 3) встановлення особливостей злочинності осіб без визначеного місця проживання та її місця у структурі всієї злочинності в Україні; 4) вивчення сучасного стану злочинності осіб без визначеного місця проживання, включаючи рівень, структуру, динаміку, «географію», латентність останньої, визначення тенденцій її розвитку за останні роки та найближчим часом; 5) розробка кримінологічної характеристики особи злочинця без визначеного місця проживання на підставі поглибленого аналізу емпіричних даних і теоретичних положень щодо соціально-демографічних, кримінально-правових, морально-психологічних та інших ознак і властивостей зазначених правопорушників; 6) здійснення типології злочинців без визначеного місця проживання із доведенням практичної значущості розробленої типології; 7) розкриття природи, рівнів й особливостей детермінації злочинності бездомних осіб; 8) з'ясування ставлення суспільства до проблеми бездомності та злочинності цих осіб; 9) опис основних видів об'єктів запобіжного впливу з боку різних суспільних інституцій у сфері боротьби зі злочинністю осіб без визначеного місця проживання; 10) визначення специфіки запобіжної діяльності щодо даного виду злочинності й окреслення основних напрямів загальносоціальної та спеціально-кримінологічної спрямованості; 11) розгляд позитивного досвіду зарубіжних країн у сфері подолання бездомності та боротьби зі злочинністю осіб без визначеного місця проживання, вартого уваги під час удосконалення вітчизняного законодавства у зазначеній царині.

Для обґрунтування теоретичних висновків і розробки рекомендацій практичної спрямованості використовувалися статистичні відомості Державної служби статистики України, Міністерства соціальної політики України та установ соціального захисту, що надають послуги особам без визначеного місця проживання у 10 областях України, Верховного Суду України, Генеральної прокуратури України, МВС України та обласних управлінь МВС України, Державної судової ад-

міністрації України, Державного департаменту України з питань виконання покарань, узагальнення за розробленим спеціалізованим пitaliaльником матеріалів понад 300 кримінальних справ (за КПК 1960 р.) і вироків судів Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Івано-Франківської, Київської, Луганської, Львівської, Одеської, Полтавської, Сумської, Харківської областей та Автономної Республіки Крим, анкетування понад 40 засуджених осіб без визначеного місця проживання, що відбувають покарання у виді позбавлення волі у виправних колоніях Полтавської області, понад 150 осіб, яким надаються послуги у спеціалізованих установах соціального захисту Дніпропетровської, Донецької, Львівської, Полтавської, Рівненської областей та Автономної Республіки Крим, і 300 пересічних громадян щодо їх ставлення до проблеми бездомності й злочинності бездомних осіб у Полтавській та Харківській областях, інтерв'ювання 20 бездомних осіб, що перебувають на вулицях м. Полтави і м. Харкова. Крім того, використовувалася спеціальна література з кримінології, кримінального права, загальної і правової статистики, філософії, демографії, соціології, педагогіки, психології, психіатрії, медицини та інші матеріали, що стосуються проблематики дослідження.

Положення, висновки й рекомендації, що сформульовані й обґрунтовані у монографії, спрямовані на розширення не лише соціально-правового та кримінологічного знання про злочинність осіб без визначеного місця проживання в Україні, а й про явище бездомності як таке. Водночас вони сприяють й удосконаленню практики запобігання даному виду злочинності. Висловлене, зокрема, має відношення до правотворчого аспекту, що полягає в удосконаленні чинного законодавства щодо упередження виникнення в людини стану бездомності та життя заходів із недопущення вчинення такими особами протиправних діянь. У правозастосовній діяльності результати монографічного дослідження можуть бути застосовані під час покращення роботи органів соціального захисту, діяльність яких пов'язана із наданням соціальних послуг особам без визначеного місця проживання, у тому числі тим, хто відбув покарання у виді позбавлення (обмеження) волі або арешту. У науководослідній площині одержані результати служитимуть теоретичним підґрунтям для подальшої розробки проблеми злочинності осіб без

визначеного місця проживання. У навчальному процесі положення монографічної роботи можуть бути використані при підготовці відповідних підрозділів підручників із кримінології, навчально-практичних посібників із курсу «Запобігання окремим видам злочинності», а так само у науковій роботі студентів та аспірантів при дослідженні різних аспектів відповідної теми.

Автори висловлюють щирю вдячність за конструктивну критику й корисні поради, спрямовані лише на покращення якості представленого наукового дослідження, шановним рецензентам – доктору юридичних наук, професору, академіку Національної академії правових наук України, директору Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Наталії Олександрівні Гуторовій та кандидату юридичних наук, доценту, доценту кафедри кримінального права та кримінології факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства Харківського національного університету внутрішніх справ Михайлу Ігоревичу Фіалці.

РОЗДІЛ 1

ЗЛОЧИНИ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ОСОБАМИ БЕЗ ВИЗНАЧЕНОГО МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ, ЯК СКЛАНОВА СУЧАСНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

1.1. Бездомність та її прояви: соціально-правова оцінка, історія та сучасність

Чимало років ситуація в Україні характеризується нестабільністю й невизначеністю економічних перспектив і довгострокових програм розвитку суспільства, а також непослідовністю реалізації відповідних заходів останніх. У свою чергу, це зумовлює та водночас заглиблює стан політичної нестабільності й економічної кризи соціуму в цілому. Як наслідок, населення країни перебуває у стані невпевненості у завтрашньому дні, адже будь-яка нестабільність негативно відбивається на житті пересічних громадян, велика частина з яких перебуває на межі або навіть за межею бідності. Особливу тривогу суспільства викликає прошарок громадян, становище яких характеризується не просто як бідність, а як повне зубожіння через відсутність житла, роботи, загальну деградацію особистості як такої¹. Не менш тривожним є й той факт, що сьогодні в Україні понад 20 тис. дітей займаються бродяжництвом і жебрацтвом². Це означає, що вони є вигнанцями із цього суспільства, протистояти негараздам якого не завжди здатна навіть доросла людина.

¹ Див.: Бланків, А. С. Актуальні проблеми попередження бездоглядності на правопорушень неповнолітніх [Текст] / А. С. Бланків // Впровадження відновного правосуддя в Україні: висновки та перспективи : матеріали Міжнар. конф. (Київ, 20–21 квіт. 2006 р.). – К. : УЦП, 2006. – С. 114.

² Див.: Голіна, В. В. Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні [Текст] / В. В. Голіна, С. Ю. Лукашевич, М. Г. Колодяжний ; за заг. ред. В. В. Голіни. – Х. : Право, 2012. – С. 134.

Серед зазначеної низки соціальних негараздів вітчизняного суспільства, які можуть трапитися із сучасною людиною, бездомність виявляється чи не найгострішою проблемою, сутність якої полягає у знаходженні людини певний, іноді тривалий час у стані, що виникає через неможливість з різних причин придбати або орендувати житло, придатне для проживання в ньому, внаслідок чого ця людина й вимушена залишатися без даху над головою. Слід відмітити, що дійсно одним з атрибутів безпечного й комфортного життя людини як істоти, котру у природничо-науковому сенсі позначають як наділену розумом людину (*homo sapiens*)¹, є своєрідний генетичний зв'язок останньої із житлом, тобто із певним місцем її перебування, яке слугувало б людині для відпочинку, захисту від будь-яких зовнішніх природних впливів і небезпечних чинників, пов'язаних із людською поведінкою, тощо. Ще у прадавніх були оселі, які виступали прототипом первісного житла, – печери, скелі, міжгір'я, будь-які природні укриття². Вони були потрібні їм для відпочинку, своєрідного орієнтиру в ареолі перебування племен, а головне – для забезпечення власного життя. Отже, житло – це прояв інстинкту самозбереження людини, що є вітальною потребою цієї істоти, однією з найперших потреб поряд із потребами у теплі, сні, їжі тощо. Так і повелося у цивілізаційному вимірі історії людства, що людина для свого нормального існування, власної реалізації будь-якого позитивного соціального потенціалу не може існувати поза домівкою, притулком, укриттям тощо³. Недаремно вже за наших часів право на житло визнається конституційним правом людини. У Конституції України особливим чином наголошується на тому, що кожен має право на житло (ст. 47). Поряд із цим в Основному Законі закріплюється й низка так званих похідних від нього прав (право на недоторканність житла, право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає, в тому числі, й наявність житла, право на отримання житла у порядку соціального захисту, включаю-

¹ Докладніше див.: Яцук, Н. Є. Лінгвістичні акценти поняття *homo sapiens* [Текст] / Н. Є. Яцук // Гуманіт. вісн. Запоріз. держ. інженер. акад. – 2012. – Вип. 50. – С. 143–151.

² Див.: Бадак, А. Н. Всемирная история [Текст] : в 4 т. – Т. 1 / А. Н. Бадак. – М. : А. С. Т., 1999. – С. 300.

³ Всемирная история [Текст] : учебник / под ред. Г. Б. Полек. – М. : Культура и спорт, 1997. – С. 186.

чи й закріплення зобов'язань держави щодо створення відповідних умов, за яких будь-який громадянин матиме можливість побудувати житло, придбати його у власність чи взяти в оренду, а також надання безоплатно або за доступну плату житла громадянам, які потребують соціального захисту, та ін.).

Але інколи забезпечення нормальних умов існування й розвитку людини стає неможливим унаслідок відсутності в людини житла (постійного або тимчасового). У такій ситуації людина, як правило, опиняється на вулиці¹. Ось тут і виникає явище бездомності, носіями якого стають особи без визначеного місця проживання. Проте перш ніж перейти до соціально-правової оцінки цього явища та його проявів, вважаємо за доцільне зробити кілька зауважень принципового характеру, що сприятиме ясності й послідовності викладення тих чи інших суджень та точності формулювань похідних понять.

Узагалі проблема бездомності має міждисциплінарний характер, оскільки є предметом дослідження цілої низки суспільних наук, як-от: соціології, психології, конфліктології, педагогіки та ін. Так, наприклад, соціологів цікавить розробка понятійного апарату, що розкриває загальне й відмінне в категоріях «бездомний» та «особа без визначеного місця проживання», підбір і процедура застосування відповідного інструментарію дослідження, здатного отримати адекватне уявлення про сутність явища, його масштаб, походження, з'ясування місця бездомності у структурі сучасного суспільства та ін.² Разом із

¹ За Інструкцією про єдиний облік злочинів, вулиці поряд із площами, парками і скверами віднесено до громадських місць (див. докладніше: Інструкція про єдиний облік злочинів [Електронний ресурс] : затв. спільним наказом Генеральної прокуратури України, МВС України, СБУ України, Державної податкової Адміністрації України, Міністерства юстиції України 20/84/293/126/18–5 від 26 березня 2002 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0020900-02/page>. – Заголовок з екрана). У цій роботі, вживаючи цей термін, нами, як правило, підкреслюється лише факт знаходження людини, що перебуває у стані бездомності, у будь-якому місці, не пристосованому для нормального проживання (ведення домашнього господарства, відпочинку тощо).

² Докладніше див.: Курушин, В. В. Система социальной адаптации лиц без определенного места жительства в условиях мегаполиса: социологический аспект [Текст] : автореф. дис. ... канд. социолог. наук / В. В. Курушин ; Моск. гос. ун-т сервиса. – М., 2004. – 26 с.; Соловьева, З. Р. Реабилитация бездомных: исследование «ночлежка» [Текст] / З. Р. Соловьева // Журн. социологии и антропологии. – 2001. – Т. IV, № 3. – С. 37–42; Волков, Ю. Г. Социология [Текст] : учебник / Ю. Г. Волков, И. В. Мостовая ; под ред. В. И. Добренькова. – М. : Гардарики, 1996. – 244 с.; та ін.

тим це явище розглядається й з позиції природних наук, наприклад, такого розділу медицини, як психіатрія. У Міжнародній класифікації хвороб 10-го перегляду зазначається, що до розладів потягів належить дромоманія, тобто патологічна схильність до бродяжництва¹, коли хворі без видимої причини залишають постійне місце проживання й безцільно переїжджають з одного міста до іншого, де бродять по вулицях, жебракують, а потім знову залишають його². Ця аномалія віднесена до рубрики F63.9 (розлад звичок і потягів неуточнений). До речі, зазначена форма психічних розладів наводиться не в усіх більш-менш відомих класифікаціях останніх, проте у судово-психіатричній практиці такі випадки мають місце, а тому виникає потреба в спеціальній експертній оцінці.

Проблема бездомності потребує навіть філософського осмислення. Незважаючи на свою одвічність, у літературі, як і раніше, зустрічається мало серйозних праць фундаментального характеру, присвячених комплексному дослідженню цих верств населення. Зокрема, недослідженими залишаються соціальні, соціально-економічні, правові та морально-етичні аспекти життєдіяльності бездомних осіб³. З урахуванням викладеного можна констатувати, що у сучасній науці практично не визначений загальноприйнятий підхід до алгоритму вивчення безпритульної частини населення⁴. До того ж терміни «бродяжництво», «безпритульність» і «бездоглядність» часто вживаються як тотожні і, більше того, в нерозривному зв'язку один з одним⁵. Однак усі вони є окремими, не завжди тотожними проявами бездомності.

¹ Про необхідність вживання та співвідношення термінів, уживаних у цьому та інших реченнях, йтиметься нижче.

² Докладніше див.: Классификация психических расстройств по МКБ-10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.medic-lit.ru/sudebnaya_psihiatriya_lek.php?id=24. – Заголовок з екрана.

³ Дубович, О. В. Безпритульність як вагомий чинник у детермінації злочинності в Україні [Текст] / О. В. Дубович // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовт. 2012 р. / редкол. : В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2012. – С. 603.

⁴ Рудестам, К. Г. Групповая психотерапия [Текст] / К. Г. Рудестам. – СПб. : Питер, 2000. – С. 28.

⁵ Верлан-Кульшенко, О. О. Проблема бродяжництва в Україні в контексті сучасного європейського законодавства [Текст] / О. О. Верлан-Кульшенко // Наук. вісн. Міжнар. гуманіст. ун-ту. – Серія : Юриспруденція. – 2012. – № 3. – С. 174.

Водночас важливою умовою якості будь-якого кримінологічного дослідження є встановлення чіткого змісту вживаних термінів, особливо тих із них, що запозичені з буденного життя. Як справедливо зазначає у цьому зв'язку З. А. Тростюк, проблеми, пов'язані з термінологією законодавства, належать до тих, актуальність яких безсумнівна, адже від їх правильного вирішення залежить не лише розв'язання теоретичних дилем, а й вирішення питань правозастосування – долі конкретних людей¹.

Зазначене має безпосереднє відношення до дослідження злочинності осіб без певного місця проживання, оскільки в спеціальній літературі з кримінології практично є відсутнім усталений термінологічний апарат стосовно позначення категорії осіб, які вчинили ті чи інші злочинні діяння, перебуваючи у стані бездомності. Так, нерідко йдеться про злочинність бездомних, безпритульних, бродяг, бомжів², маргіналів у цілому та певних видів цих маргіналів (наприклад, соціально-економічних і соціальних)³ і т. ін. без розставлення смислових акцентів на особливості цих, не завжди ідентичних груп, правопорушників⁴. Іноді у спеціальній літературі ці поняття та похідні від них, як зазначено вище, вживаються як рівнозначні або синонімічні⁵. Разом із тим не слід забувати й про особливості вживання споріднених

¹ Тростюк, З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України [Текст] : монографія / З. А. Тростюк. – К. : Атіка, 2003. – С. 3.

² Слово «бомж», або великими літерами «БОМЖ» – розмовне слово, що використовується зараз у російській та вітчизняній публіцистиці та повсякденній мові. Воно виникло у 70-ті роки ХХ ст. від абрєвіатури, характерної для офіційних документів міліції радянської доби, коли в протоколах затримання до осіб без певного місця проживання стала вживатися саме ця абрєвіатура. Більш докладно див.: Лиходей, О. А. Суб'єктивні фактори маргіналізації [Текст] / О. А. Лиходей // Цінності советської культури в контексті глобальних тенденцій ХХІ века: матеріали науч. конф. (6 июня 2003 г.). – СПб. : Ін-т междунар. бізнеса і комунікації, 2004. – С. 46–50. У тексті нашої роботи іноді вживатиметься слово «бомж», оскільки воно визнане достатньо усталеною одиницею лексичного обігу (у тому числі наукового) із відповідного напрямку.

³ Наприклад, див.: Черныш, А. Маргиналы и маргинальная преступность в Украине [Текст] / А. Черныш, М. Черныш / Укр. акад. наук, Одес. нац. морск. ун-т. – О. : Вид-во Укр. акад. наук «ВІР», 2004. – С. 35–37.

⁴ Юрій, М. Ф. Політологія [Текст] : підручник / М. Ф. Юрій. – К. : Дакор, КНТ, 2006. – С. 182.

⁵ Наприклад, див.: Соловій, Л. С. До питання бездомності в Україні: масштаби, соціальні аспекти, проблеми забезпечення житлом [Текст] / Л. С. Соловій // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – К. : КНУБА, 2008. – № 19. – С. 299–307.

лексичних одиниць у різних мовах (насамперед йдеться про синонімічні поняття в російській та українській мовах)¹.

У зарубіжній літературі зустрічається, наприклад, таке визначення бездомної людини, як «клошар». Це слово французького походження, хоча у Франції й іншими термінами закріплюється визначення так званих соціально виключених людей. Однак і досі у цій країні не існує юридичного терміна для визначення стану бездомності. З 90-х років ХХ ст. квазіюридична аббревіатура SDF (від французького словосполучення «без визначеного місця проживання») стала синонімом усіх інших понять². У Німеччині в офіційних документах та пресі бездомних іменують Odbachlosen (буквальний переклад «без даху над головою»). У побуті ж таких осіб нерідко називають «братами вермуту» (за пристрасть до цього напою) або пеннерами (penner – презирливий синонім слова «бродяга»)³. У цій країні бродяжництвом визнається безцільний, що обернувся на звичку, перехід з одного місця в інше, при відсутності засобів до життя і небажанні їх заробляти власною працею⁴.

У вітчизняному законодавстві так само вживаються різні терміни для позначення осіб, що перебувають у стані бездомності (наприклад, Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» від 2 червня 2005 р. №2623-IV⁵; розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції соціального захисту бездомних громадян до 2012 року» від 5 листопада 2008 р. №1402-р⁶; постанова Верховної

¹ Так, наприклад, російські слова «бесприютный» та «беспризорный» в українській мові передаються одним терміном «безпритульний». Докладніше див.: Російсько-український словник [Текст]. – 5-те вид., доп. і перероб. – К. : А. С. К., 1999. – С. 25.

² Бездомность в России: проблематика и методология изучения [Текст] / Е. А. Коваленко. А. В. Федорец. – М. : Фонд «Ин-т экономики города», 2006. – С. 71.

³ Дебрер, С. Немецкий бомж – самый гордый в мире? [Текст] / С. Дебрер // Факты. События. Комментарии. – 2006. – №39 (545).

⁴ Верлан-Кульшенко, О. О. Проблема бродяжничества в Україні в контексті сучасного європейського законодавства [Текст] / О. О. Верлан-Кульшенко // Наук. вісн. Міжнар. гуманіст. ун-ту. – Серія : Юриспруденція. – 2012. – №3. – С. 175.

⁵ Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей [Текст] : Закон України від 2 червня 2005 р. №2623-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – №26. – Ст. 354.

⁶ Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції соціального захисту бездомних громадян до 2012 року [Електронний ресурс] : розпорядження Каб.

Ради України «Про дитячу безпритульність в Україні та шляхи подолання цього явища» від 6 вересня 2005 р. № 2796-IV¹; Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності» від 28 січня 2000 р. № 113/2000² та ін.).

Проаналізувавши соціологічні, психологічні та філософські енциклопедичні видання, а також нормативно-правові приписи, можна констатувати відсутність у них єдиного підходу як до співвідношення явища бездомності з проявами останньої, так і визначення осіб без певного місця проживання. При цьому ще раз підкреслимо, що нерідко для позначення таких осіб вживаються слова «бездомний», «безпритульний», «бездоглядний», «бродяга», «маргінал» та ін. Проте майже ніде не встановлюється змістовного зв'язку між цими термінами або будь-яких ознак, що їх відрізняють з-поміж інших чи властиві тільки їм (за деяким винятком)³.

Подібне синонімічне розмаїття свідчить про проблему неопрацьованості термінологічного апарата з даного питання, хоча, відомо, що проблема осіб без визначеного місця проживання у сучасному суспільстві стоїть особливо гостро. Як правило, такі особи беззахисні перед моральним, соціальним і фізичним насильством, їх права і свободи нерідко зазнають обмежень. Крім того, бездомність є потенційною загрозою для суспільства, оскільки відсутність житла і роботи рано чи пізно штовхає таких людей на вчинення злочину. Закономірними є й наслідки бездомності – участь у вуличних конфліктах, венеричні захворювання, загроза поширення ВІЛ-інфекції, зловживання алкоголем і наркотичними засобами, психічні відхилення, дискримінація, втрата здоров'я тощо.

Міністрів України від 5 листоп. 2008 р. № 1402-р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-2008-p>. – Заголовок з екрана.

¹ Про дитячу безпритульність в Україні та шляхи подолання цього явища [Текст] : постанова Верхов. Ради України від 6 верес. 2005 р. № 2796-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 38–39. – Ст. 450.

² Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності [Текст] : Указ Президента України від 28 січ. 2000 р. № 113/2000 // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 5. – Ст. 154.

³ Частково проблема термінологічного апарата вирішується у Законі України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей». (див.: Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей [Текст] : Закон України від 2 черв. 2005 р. № 2623-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 26. – Ст. 354).

Отже, висловлене потребує не менш серйозного підходу до розв'язання цієї проблеми. Однак, ще раз наголосимо, що для її успішного вирішення є необхідним насамперед установити зміст перелічених вище термінів із тим, щоб визначитися із змістовним наповненням поняття «особа без визначеного місця проживання». За допомогою системного аналізу наведених мовних одиниць вважаємо за доцільне розставити деякі акценти та з'ясувати співвідношення між такими поняттями, як «бездомний», «бездоглядний», «безпритульний», «бродяга» та ін., що є безпосередніми носіями бездомності.

Великий тлумачний словник сучасної української мови, визначаючи поняття «*бездомний*», вказує, що це той, хто: 1) не має житла, притулку; безпритульний; 2) без постійного місця проживання; кочовий (про спосіб життя); 3) який не має сім'ї; самотній¹. У російськомовному варіанті тлумачення слова «бездомний» до цього додається ще один змістовний відтінок – той, хто позбавлений догляду, сімейної опіки. При цьому синонімами даному визначенню є слова «бездоглядний», «безпритульний»², «бродяга»³, «бездомівний», «бездвірний», «безхатній»⁴, «безхатченко» та «безхатко»⁵. Виходячи із тлумачення слова «бездомний» у наведеному ряді синонімічних термінів, можна зробити висновок, що всі ці поняття є схожими за змістом. Але чи існує все ж таки будь-яка різниця між наведеними поняттями (принаймні деякими з них), що вживаються в повсякденному побуті? І чи можемо ми відносити їх до однієї категорії, що поєднує їх будь-якою єдиною (загальною) ознакою? Адже одні особи не мають фактично житла та прописки, але не вважаються бездомними, не займаються бродяжництвом і, припустимо, жебрацтвом, інші – мають і прописку, і житло, але внаслідок відсутності засобів до існування, певних фі-

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – С. 41.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 67.

³ Большой толковый словарь русского языка [Текст]. – 1-е изд. / сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2000. – С. 156.

⁴ Новий тлумачний словник української мови [Текст] : у 3 т. – Т. 1 / уклад. В. Яременко, О. Сліпущко. – К. : Аконті, 2008. – С. 78.

⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – С. 46.

зичних вад або вікових змін в особистості займаються жебрацтвом та бродяжництвом. Таким чином, логічно виникає запитання: чи будь-який бездомний є бездоглядним або безпритульним? Чи є такі особи бродягами? Чи притаманна їм, врешті-решт, девіантна поведінка?

Частково відповідь на це запитання надає аналіз раніше проведених досліджень, а частково – Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей». Так, у спеціальній літературі визначається, що бездомність – це соціальне становище людини, що зумовлюється відсутністю в неї житлового приміщення (будинку, квартири, кімнати тощо), яке вона могла б використовувати для проживання (перебування) і в якому вона могла б бути зареєстрована¹. Як бачимо, у цьому визначенні факт наявності в особи приміщення, придатного для проживання, та юридичне право на нього пов'язується в одне ціле, що, на наш погляд, є не зовсім логічним. Адже в особи можуть бути законні підстави на проживання у певному приміщенні, але фактично вона не має можливості проживати в ньому. Цілком можливою є й ситуація зворотного плану, коли немає законних підстав для знаходження у приміщенні, але особа в ньому все ж таки проживає. Напевно, у другому випадку вважати особу бездомною немає сенсу.

У статті 2 згадуваного Закону визначається, що бездомність – це соціальне становище людини, зумовлене відсутністю в неї будь-якого житла, призначеного та придатного для проживання; відповідно бездомною є особа, яка перебуває у соціальному становищі бездомності. При цьому до бездомних осіб належать безпритульні особи та особи, які мають притулок. Отже, виникає необхідність з'ясувати сутність і такого можливого прояву стану бездомності, як безпритульність.

Безпритульність (рос. – *беспризорность, бесприютность*) у сенсі соціального явища, носієм якого виступає безпритульна особа або безпритульні особи (на груповому чи масовому рівні розуміння цього

¹ Див.: Ананко, С. Соціальний захист бездомних громадян та безпритульних дітей [Текст] / С. Ананко // Уряд. кур'єр. – 2006. – 18 серп. – № 154. – С. 10; Соловій, Л. С. До питання бездомності в Україні: масштаби, соціальні аспекти, проблеми забезпечення житлом [Текст] / Л. С. Соловій // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – К. : КНУБА, 2008. – № 19. – С. 299.